

Szilágyi Zsolt

**A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ MINT KAPCSOLATTUDOMÁNY ALKALMAZÁSA
A MAGYAR VÁROSTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN¹**

Kettős földrajz?

Az utóbbi években az angolszász földrajztudományban felerősödött az a nézet, miszerint a diszciplína erősen megosztott, többen egyenesen kettős földrajzról beszélnek. Az utóbbiak táborát erősíti Nigel J. Thrift, a földrajztudomány nemzetközileg jól ismert, emblematikus alakja. Azt hangsúlyozza, hogy három markáns különbség választja el egymástól a természetföldrajzot (physical geography) és az emberföldrajzot (human geography): (1) eltérő ismeretanyaggal dolgoznak, a vizsgálatok középpontjában más-más kérdések állnak, (2) a természetföldrajzosok munkáiban az ember – mint tényező – egyszerűen *csak* egy újabb változó a rendszerben, (3) az említett két aldiszciplínát művelő geográfusok jövedelmi különbségei is látványosan hozzájárulnak a földrajz dualitásához, illetve annak fenntartásához (Harrison et al. 2004 vö. Harrison et al. 2008, Szilágyi 2009).

Ezzel szemben gyökeresen eltérő álláspontra helyezkedett (a közel-múltban elhunyt) Tóth József, aki már az ezredfordulón, majd változatlanul legutóbb is azt hangsúlyozta, hogy a geográfusok többsége a földrajz egységét, az „is-is” állapotot vallja – közéjük sorolta magát is. Úgy látta, hogy e többség is kétféle álláspontot képvisel: vannak, akik a „két diszciplína integráns egységéről”, mások viszont „egy diszciplína két aspektusáról” beszélnek. Láthatóan nem osztotta, sőt tagadta azt a nézőpontot, miszerint létezik kettős földrajz. Ennek úgy adott hangot, hogy szerinte az „unista felfogást elvető kisebbségen belül néhányan konzervatív felfogások merev szemléletű rabjai [...], míg mások, életkoruktól függetlenül, érdektelennek minősítik az egységről folytatott, úgymond »akadémikus« vitát, és praktikus okokból [...] a földrajztudomány kettősségét, megosztásának szükségességét hirdetik” (Tóth 2001: 2. vö. Aubert–Tóth 2006 [2008]: 26., Tóth 2010: 55.).

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00623/12/2) támogatásával készült.

Bár Tóth egyik – témával foglalkozó, idézett – írásában sem említi, hogy konkrétan a magyar geográfiára vagy az angolszászra gondol-e álláspontjának kialakításakor, noha (az általa felhasznált irodalomból ítélve) semmi kétség, hogy implicite mindkettőre, mégis úgy vélem figyelmen kívül hagyta, ebben a kérdésben alighanem a legfontosabb tényezőt. Megítélésem szerint a két eltérő (unista, dualista) látásmód mögött, az angolszász és a magyar földrajztudomány más úton haladó intézményesülése áll a háttérben. Amíg a „nyugati” geográfia látványosan két aldiszciplínára (természetföldrajzra és emberföldrajzra) különül hosszú évtizedek óta, addig ez idehaza nincs így. Magyarországon tudományrendszertani vonatkozásban (a legutóbbi törekvésekig) nem kettőződött meg a geográfia. Olyannyira nem, hogy sokáig egyszerre, egymás mellett beszéltek természeti, gazdasági, társadalmi, regionális stb. földrajzról – ennek, tudjuk, megvannak a sajátos közép-, illetve kelet-európai okai (1945/1948–1989/1992). Teperics Károly markánsan úgy fogalmaz, hogy az „akadémiai nomenklátúra” szerint a földrajznak három nagy tudomány-szakterülete van ez idő szerint is: „az általános természetföldrajz, az általános társadalomföldrajz és a regionális földrajz” (Teperics 2011: 147–148.). Amennyiben követjük a korábbi elnevezések logikáját, e megközelítést dualista látásmódnak tekinthetjük. Ennek a nemcsak látszólagosan, hanem a gyakorlatban is működő töredezettségnek az oka tehát a sajátos intézményesülés.

Mészáros Rezső idehaza elsők között mutatott rá, hogy az angolszász geográfiában az „emberföldrajz ma már összefoglaló név, és olyan nagy, átfogó területeket ölel magába, mint a magatartásföldrajz, a gazdaságföldrajz, a történeti földrajz, a politikai földrajz, a népességföldrajz, a vidék földrajza (faluföldrajz), a közlekedési és szállítási földrajz, a városföldrajz (településföldrajz)” (Mészáros 2006: 25.). A magyar geográfusok közül – folytatja a gondolatmenetet – többen vélik úgy, hogy az emberföldrajz magyar neve (megfelelője) a társadalomföldrajz, amit az 1980-as évek közepéig a gazdaságföldrajz „személyesített meg”.

Az eddig elmondottakból következik, illetve válik megérthetővé, hogy miért beszélhet Thrift kettős földrajzról Nagy-Britanniában, miért beszélhetnének Magyarországon a hazai geográfusok joggal, akár „hármass földrajzról” is – ezt azonban nem teszik. Ezzel szemben Tóth azt állítja – amit egyébként elmulaszt igazolni –, hogy a magyar geográfusok többsége (az „unisták”?) a földrajz egységét vallják. E csoport azonban élesen eleddig nem artikulálódott, mert mint csoport sohasem létezett; amivel nem azt

állítom, hogy nominális szint(ek)en ne létezne a gondolat. És az is érthető, hogy 1989 óta miért van a magyar geográfusok, inkább idősebb generációjának (tisztelet a kivételnek) körében igény, az egységes magyar földrajztudomány hangsúlyozására. A fiatalabb geográfus nemzedék, mondhatom, jól megfér azzal a tudattal, amit a posztmodern hagyott maga után, hogy a földrajztudomány a gyakorlatban mind nemzetközi, mind hazai szinten körükben nem egy egységes diszciplína képét kelti. Hogy is lehetne egységes egy olyan tudomány, ami talán mindközül a legfogékonyabb a multidiszciplináris kapcsolatokra, és szinte évtizedenként képes a megújulásra? Az egymás mellett működő számos paradigma (mint nézőpont és módszer) ezt eleve kizárja. Lehet vizionálni az egységet, de mint ahogy arról a történészek már régen lemondtak, a geográfusok sem igazán tehetnek mást, amennyiben továbbra is szempont körükben a tudomány korszerű művelése.

Kapcsolattudomány

Az előbb láthattuk, hogy a történeti földrajzot, a talán már nyugvópontra jutó angolszász tudományrendszertani vitában, általánosan az emberföldrajz részdiszciplinájaként tekintik. Magyarországon ebben sincs egyetértés, még az sem tisztázott hazai berkekben, hogy a földrajzhoz tartozik-e vagy sem. A probléma magját szellemesen Beluszky Pál úgy fogalmazta meg, hogy a történeti földrajzot „Én nem akarom visszaszerezni a földrajz számára, sem odaajándékozni a történelemnek”. Majd arra az álláspontra helyezkedett, hogy a „kiinduló állapot némiképp meghatározza azt, hogy milyen jellegű, milyen stílusú történeti földrajzi munkák születnek”, ugyanis „lényeges, hogy amíg a földrajz bevett módszereivel közelítünk valamihez, akkor még abban is bizonytalan vagyok, hogy ez egy ilyen köztes, a történelem és a földrajz között álló tudomány-e” (Beluszky et al. 2008: 13–14). Eszerint a történeti földrajz tudományrendszertani helye attól (is) függ, hogy melyik diszciplína, a földrajz vagy a történelem módszerével készül el az adott mű. Tudniillik, ha inkább a földrajztudomány eszköztára, módszere érvényesül alapvetően, érvel Beluszky, akkor a történeti földrajz a geográfiához, ellenkező esetben viszont a történettudományhoz sorolható – az utóbbi mellett foglalt állást Kristó Gyula, amikor a történelem segédtudományai közé illesztette azt (Kristó 1986 vö. Bak 2006). Pontosan úgy

fogalmazott, hogy a „történeti földrajz elvileg a történelem és a földrajz között álló tudomány. Valójában azonban sokkal közelebb áll az előbbihez.” (Kristó 1986: 296.)

Úgy vélem nem az a döntő kérdés, hogy hova „tartozik” a történeti földrajz mint diszciplína, mert az alap kutatásokhoz többnyire elmélyült forráskezelési ismeretekre van szükség, s a megírt munkán többnyire erősen érződik a földrajzi látószög is, tehát egyszerre tartozik mindkét tudományhoz, s önmagában egyikhez sem. Sokkal inkább az a főkérdés, hogy interdiszciplínaként milyen új értelmezéseket, kontextusokat nyit meg a történelemben illetve a geográfiában. Győri Róbert ezt sajátosan úgy problematizálta, hogy a szóban forgó diszciplína „olyan tudomány, ami kapcsolatot épít a történelem és a földrajz között. Bekapcsolja a néprajzot és egyéb rokontudományokat is” (Beluszky et al. 2008: 16.). Ilyen vonatkozásban kapcsolattudomány tehát a történeti földrajz, szerepe is alighanem ebben az innovatív funkcióban jelölhető meg leginkább.

A szűzsé és a korszerűség kérdése

A történeti földrajz vizsgálatának tárgya bár szüntelen bővül, mégis jól körvonalazható. Frisnyák Sándor az elsők között tett kísérletet arra az 1980-as évek közepén, hogy áttekintse a diszciplína magyarországi gyökereit, illetve hogy felrajzolja a változás évszázados ívét, s hogy meghatározza a témáját. Ez utóbbival kapcsolatban arra jutott, hogy a „történeti földrajz mai feladatait [...] hazai szakirodalmunk még nem fogalmazta meg”. A „történeti földrajz, mint önálló diszciplína, a kibontakozás, a kísérletezés (a téma- és módszerkeresés) stb. stádiumát éli. A történeti földrajz feladata a *földrajzi környezet (valamely szintű regionális egység) múltbeli állapotának komplex geográfiai feltárása és értékelése*”. (Frisnyák 1985: 8. – Kiemelés az eredeti szövegben.) Néhány évvel később ennél jóval konkrétabban határozta meg Frisnyák, hogy mi a történeti földrajz tárgya. A vizsgálat két „alapkategóriáját” emelte ki: a „térbeli keretet” és az „időmetszetek témaköreit”. Az előbbi lényegében mozdulatlan, statikus, ami alatt egy várost, egy vármegyét, egy régiót, egy régiócsoporthoz vagy az országot értette. Az utóbbi ezzel szemben a változást, a dinamikát képviseli akkor, amikor a különféle időmetszetek egymásba kapcsolódó sorozatában elemzi a társadalom földrajzi környezetét, a termelés térszerkezetét, a településeket vagy az infra-

struktúrát. (Frisnyák 1990: 3.) Ezek a gondolatok azonban már a századfordulós német történeti földrajzban is jelen voltak (Timár 2003: 341–342.).

Nyilvánvaló, hogy minden egyes esetben a vizsgálat tárgya, módszere és kérdésfelvetése attól is függ, hogy a történeti földrajzos szakember a geográfusok vagy a történészek közül „érkezett”-e, hogy birtokában van-e mindazon elméleti és gyakorlati ismereteknek, amelyek a történeti források megfelelő kezeléséhez szükségesek, és végül, hogy mennyire elmélyült, mennyire nyitott a két diszciplína aktuális kulcskérdései iránt. Megfigyelhető *általában*, hogy az utóbbi három évtized magyar történeti földrajzi munkái, amennyiben a szerző inkább geográfusnak vallja magát, olyan írások, amik nem széleskörű levéltári kutatómunkára épülnek – még akkor sem, ha gyakran használnak korabeli kéziratos térképeket –, inkább kiadott forrásokat, statisztikai kiadványokat dolgoznak fel (Frisnyák 1985, 2009, Dobány 1995, 2010a, 2010b, Beluszky 1990, 2001, 2008, Gál 2006); kivételek persze vannak (a teljesség igénye nélkül: Győri 2005, Jankó 2008). Ezzel szemben a magukat történésznek vallók esetében látványosan kiütözik a levéltári forrás-centrikusság (megemlítés szintjén Györffy 1963, Bácskai-Nagy 1984). – Természetesen ezzel nem a levéltárak szerepét kívánom felnagyítani, mint a történeti „tudás” egyedüli őrzőit, hiszen források nemcsak az említett intézményekben vannak, ellenkezőleg, épp a primer források feldolgozásának szükségességére hívnám fel a figyelmet a szakirodalom forrásként történő felhasználásával szemben (Szilágyi 2011). Ebbe természetesen belefér a levéltári kánon megkérdőjelezése is (Gyáni 2010).

Mivel az ezredforduló tája óta a digitális forradalom korszakát éljük a tudományok, köztük a földrajz és a történelem is, az egyre gyorsuló adatfeldolgozással megnőtt az igény a történeti forrásokra épülő adatbázisok készítésére, elemzésére, végső soron a kapott eredmények (interdiszciplináris) kontextusba állítására. Ezt érezte már egy évtizeddel ezelőtt Deryck W. Holdsworth, amikor ráirányította a professzionális történeti földrajzírás figyelmét a primer források fontosságára, arra, hogy e diszciplínát művelőknek vissza kell ülniük a levéltárakba kutatni (Holdsworth 2003). Noha elmondható, hogy történt itthon is elmozdulás ebbe az irányba, jóllehet közel sem olyan mértékben, mint ahogy az a nemzetközi főáramlat esetében tapasztalható. Ez a „megszólítás” persze felveti azok jogos aggódalmát is, akik geográfusként művelik a történeti földrajzot leginkább úgy, hogy a történettudomány eredményeit makromodellekbe ágyazzák, nominális adatsorait a geográfia eszköztárával elemzik, s helyezik többnyi-

re valamilyen geográfiai kontextusba. És valóban, ez itt a lényeg. Napjainkban egyre inkább megfigyelhető, hogy a nemzetközi szintű történeti földrajztudományt olyanok művelik professzionális szinten korszerűen, akik mindkét tudomány ismeretelméleti problémáiban, módszertanában járatosak, és akik veszik a fáradságot, hogy primer források feldolgozásával mondjanak valami újat.

Ezek után főkérdés az, hogy mi a történeti földrajz fő szűzsége napjainkban? A letisztult formula szerint általánosan elmondható: ma a nemzetközi történeti földrajzi „kutatás célja, hogy felidézze vagy megértse egy hajdani régió földrajzi jellemzőit” (Holt-Jensen 2009: 220.). A történeti földrajztudomány 13. nemzetközi konferenciáján, Hamburgban a fő téma a „kultúrtáj átalakulása” volt, illetve maradt (Transformation 2006). A soron következő konferencián, Kiotóban, a három plenáris előadás az ország tájtörténetéről, a japán kultúrtáj változásáról és a virtuális Kiotó digitalizált történelmi városképéről szólt. A párhuzamos szekciók² témakínálata sem tért el az utóbbi években megszokottól, talán csak annyiban, hogy a térinformatikai rendszer alkalmazása, a digitális forradalom következtében, több területen is meghatározóbbá vált (Driver–Wynn 2010). Míg a legutóbbi, prágai konferencián minden eddiginél látványosabb formában jutott főszerphez az éghajlatváltozás témája. A bő kéttucat szekció csaknem felét klímátörténeti előadások adták (Chromý et al. 2012).

Ez utóbbi kapcsán jogosan merül fel, hogy mennyire tekinthető napjainkban a magyar történeti földrajz nemzetközi mércével mérve korszerűnek, és hogy vajon ebből mit használ fel a geográfia, mit a történelem, ez utóbbin belül a magyar várostörténet-írás?

A kérdés első fele viszonylag könnyen megválaszolható. A magyar történeti földrajz e pillanatban *inkább* korszerűtlen, jóllehet van néhány nemcsak témájában, hanem megközelítésmódjában is időszerű, több diszciplína számára is felhasználható eredményeket felmutató munka – ezekre később részletesen visszatérek. Ami a kérdés második felét illeti, megfigyelhető, hogy a geográfusok közül egyre többen végeznek történeti forrásfeltáró munkát, illetve világosan látszik a folyamat, miszerint egyre több történész kerül közelebb saját kutatásai során a történeti földrajzhoz. Megítélésem

² Párhuzamos szekciók voltak: „környezeti változás”, „gyarmatosítás”, „digitális humántárgyak és a történelmi GIS”, „imperializmus áttekintése”, „városi táj”, „vidéki táj”, „térképészet és a tudomány”.

szerint ez utóbbi a gazdaság-, a társadalom- és a várostörténet-írásban jelentkező, egyre gyakrabban, egyre szélesebb körben, illetve kontextusban alkalmazott térbeli fordulatnak (spatial turn) köszönhető (Szilágyi 2012a).

A magyar társadalomtörténet-írás kiemelkedő teljesítménye, Benda Gyula posztumusz kiadású Keszthely-monográfiája, sem nélkülözi a történeti földrajzi látószöveget. Benda a könyv nyitó fejezetében a város földrajzi környezetét elemzi. Eredményeit így összegzi: a „földrajzi tényezők lassan változtak: az úthálózat szerepe a középkorban fontosabb volt, mint a 18. századtól kezdődően. A Balaton szerepe a 19. század végén értékelődik csak fel. A központi funkciók azonban már a 19. század elejére megszaporodnak, és jelentősebbé válnak.” Mindezt gazdaság- és társadalomtörténeti kontextusba állítva megfogalmazza, hogy a „Keszthely környéki települések fejlődésének egyik pozitív következménye a piacközponti szerep megerősödése, a kereskedelemből és forgalomból élő népesség gyors növekedése” volt. (Benda Gy. 2008: 25.) Noha a monográfiát történeti földrajzi perspektívából indítja Benda, sajnos ez a fejezet sem tölt be nagyobb szerepet a mű egésze szempontjából, mint azok a nyitó fejezetek, amiket már a 19. század közepétől történelmi munkák elé írtak (vö. Timár 2003).

A másik, szintén kiemelkedő társadalomtörténeti írás, *A tiszaezlári dráma*, hasonlóan történeti földrajzi megközelítéssel indul. Kövér György azonban, mint oly sok más a kötetben, ezt is sajátosan teszi. Szakít a hagyományos történeti földrajzi leírással mint módszerrel. A környező településeket úgy veszi számba, hogy gondolati síkon kiszakítja az olvasót a kényelmes jelenéből. S miután a távolságot időben adja meg a korabeli források alapján, eléri, hogy a kötetet forgató is hasonlóan képzelje el az egykorvolt világot, közepén Eszlárral, mint a kortársak. Az pedig, hogy az egyik falu milyen messze esett időben a másiktól, nemcsak attól függött, hogy ki mekkora léptekkel járt, hanem attól is, hogy mennyit kellett várnia a révre, hogy átkeljen a Tisza túlsópartjára. (A révre pedig alkalmanként nem ugyanannyit kellett várni a folyó jobb, mint a bal partján.) Ráadásul, ahogyan azt Kövér megfogalmazta: a távolságérzetek sem voltak egyformák, elvégre a falu „már akkor sem volt olyan fontos Tokajnak vagy Tiszalökönek, mint fordítva”. (Kövér 2011: 16.) A tér és az idő érzékelésének relatív dimenziójából a szerző átvezeti a figyelmet a közigazgatási változásokra, amelyek okán a község más-más központ vonzása alá került, mely kép, a hívők felekezeti megoszlása miatt, csak továbbáryalódik. Összességében Kövér György úgy ír történeti földrajzot – anélkül, hogy a diszciplína mű-

velője lenne –, hogy a korabeli fogalmak alapján kelti életre a falut körbe-
ölelő teret (agency history). Teszi mindezt úgy, hogy a tudományos látó-
szög mindvégig társadalomtörténeti marad, miközben a helybéliek (poten-
ciális) térhasználatát vizsgálja.

Látható módon a történeti térhasználat-kutatás kiemelkedő figyelmet
élvez az utóbbi években a hazai történészek körében. Nemcsak Kárpát-
medencei (Benda J. 2011, Majorossy 2011, Szilágyi 2012a), hanem olykor
más földrajzi fekvésű településeket is vizsgálnak. Novák Veronika az utób-
biak közé tartozik. Egyik nemrég megjelent tanulmányában a 14–15. szá-
zadfordulós, illetve a 15. század közepi párizsi hétköznapi térhasználatot
elemezte korabeli források alapján. Munkájához az úgynevezett kegyelem-
leveleket használta fel. Ezek segítségével vizsgálni tudta a „mindennapi
tevékenységek során bejárt terek kiterjedtségét” és a városi fiatalság tér-
használatának kereteit s formáit (Novák 2011: 63.). Az előbbi vonatkozásá-
ban különbséget tesz a hétköznapi „ügyintézés, munkavégzés során bejárt”
hasznos tér, és a társas élet (kocsmá, labdaház) tere között. Arra a megállá-
pításra jut, hogy a „megélhetés érdekében használatba vett tér rugalmasnak
tűnik: egybeeshet lakóhely és munkahely, [...] ám megjelennek olyan ese-
tek is, amelyek a város szélesebb körű kihasználását, szabadabb bejárását
példázzák” (Novák 2011: 66.). A források alapján ugyanakkor kirajzolódik
egy úgynevezett „ismerős tér” is, amivel kapcsolatban bebizonyítja, hogy
az pusztán egy rendkívül szűk területre, ugyanannak az utcának alig né-
hány házra korlátozódik. Ez nem más, mint az ott élő ismerősök, közvet-
len szomszédok hálójában kirajzolódó tér. Novák rámutat arra is, hogy a
szórakozóhelyek és a lakhelyek közötti távolság, a vizsgált esetek tükrében,
leggyakrabban alig két-háromszáz méter, legfeljebb fél kilométer volt – ezt
nevezi „társas térnek” párizsi kontextusban. Végül a helyi fiatalságról meg-
állapítja, hogy „más módon használták fel a városi teret, mint a megállapo-
dott, felnőtt korosztályok”, ahogy írja „történeteink alapján a párizsi éjsza-
ka sötét utcái megteltek csoportokban kószáló, szórakozást, kalandokat
vagy éppen összetűzést kereső mesterlegényekkel, diákokkal” (Novák
2011: 75.).

Tehát elmondható, hogy a nem történeti földrajzi elemzés céljából ké-
szült munkákban is gyakrabban kap szerepet az utóbbi pár évben a vizsgált
diszciplína a hazai történészek körében. A történeti földrajzi látószög nem
más, mint a térbeli fordulat lenyomata e művekben. Már nem pusztán
szükséges etikett egy-egy nagyobb lélegzetű mű nyitó fejezeteként, hanem

olyan kontextus, ami a lokális gazdasági és társadalmi folyamatok megértésének egyik lehetséges módját nyújtja. Ebből a perspektívából tekintve a magyar történeti földrajz (a többszólamúság kedvéért „földrajzi társadalomtörténet?”) korszerű. Ugyanakkor tény, hogy a hazai történeti földrajz éghajlattörténettel foglalkozó ága, az előbbihez képest is nagyon kevesek által művelt irány, ami módszertanát és kérdésfelvetéseit illetően is ugyancsak korszerű.

A hazai klímátörténeti kutatások meghatározó alakja, Rácz Lajos, az ezredfordulón előbb angol, majd magyar nyelven adta közre tudományos eredményeinek szintézisét (Rácz 1999, 2001). Az utóbbi kiadásban már külön fejezetben foglalkozik az évszakos és az éves anomáliákkal, illetve külön részben hasonlítja össze a magyarországi és a közép-európai éghajlattörténeti megállapításokat. Legutóbb pedig környezettörténeti monográfiában foglalta össze eredményeit (Rácz 2008). Munkájának számos vetülete van: nemcsak újabb kutatásokra hatott megtermékenyítően (Kiss 1996, 2011, R. Várkonyi 2011), hanem eredményei beépültek a magyar történettudomány legújabb szintéziseibe is (Ágoston–Oborni 2000, Barta 2000, Katus 2010).

A kis jégkorszak kontextusának átemelésére, az újkort leszámítva, nem igen van példa a hazai történetírásban. Ennek oka nem abban keresendő, hogy más korszakok kutatói kevésbé fogékonyak az éghajlatváltozás kanonizálására, ellenkezőleg (Kiss 2009, Pinke 2010), hanem sokkal inkább arra vezethető vissza, hogy a török kori elpusztásodás, illetve az alföldi táj átalakulása már régtől foglalkoztatja a hazai történészeket és geográfusokat (Mendöl 1932). A napjainkig élénk érdeklődés alighanem az 1920-as 30-as évek fordulóján megjelent, majd többször újra kiadott *Magyar történetnek* köszönhető. Ebben Szekfű Gyula, nem túl körültekintően úgy fogalmazott, hogy az Alföldet pusztává a török elleni védekezés tette, ami „a magyar kultúrával együtt a magyar klímát, a magyar földet és talajt is, széles területeken többé alig javíthatóan megrontotta” (Szekfű 1939: 397, 401, kiemelés tőlem – Sz. Zs.). E mondatáért neves, kortárs geográfusok hevesen támadták Szekfűt (vö. Nagy 2007). (A félreértés úgy vélem abban állt, hogy klíma alatt az adott szövegkörnyezetben Szekfű jóval szűkebb és talán hétköznapiabb jelentést értett, mint az akkori földrajztudós-társadalom.) Visszatérve tehát a kis jégkorszak magyar történeti narratívába való beemeléséhez, elmondható, hogy a legújabb szintézisben, amit Katus László készített, szintén kiemelt figyelmet kap a klímaváltozás, amikor a gazdasági-társadalmi

folyamatok kerülnek elemzésre. Úgy fogalmaz Katus, hogy a kis jégkorszak „egyik különösen hideg időszaka, az ún. Maunder minimum, a 18. század elején a Kárpát-medencében is lezárult. [...] A kis jégkorszakra jellemző hűvös-csapadékos éghajlati karakter azonban továbbra is meghatározta a Kárpát-medence időjárását [...] és] jelentősen befolyásolta a mezőgazdasági termelést és a népesség egészségügyi viszonyait” (Katus 2010: 109). Bár ebben a munkában is megjelenik a történeti földrajz klímátörténeti látószövege, az nem teljesedik ki több okból sem. Először is a kötetnek nem célja az említett nézőpont következetes érvényesítése, hiszen nem történeti földrajzi szintézis (igaz a kettő nem zárja ki egymást). Másodszor a mű ott veszi fel az idő fonalát, ahol éppen markáns, összetett változások történtek. Ezek többségét természetesen Katus igyekszik számba venni, ám a területi korlátok nem teszik lehetővé számára, hogy távolabbról indítva, szélesebb (longue durée) perspektívába emelje például a Kárpát-medencei település-állomány módosulását, annak történetesen természetföldrajzi okait – amit így, végül, nem is lehet rajta számon kérni.

Kis jégkorszak „újrátöltve”

192

A középkori éghajlati optimum időszakát a 14. század első-második harmadának fordulójától hűvösebb és csapadékosabb klíma váltotta fel. A kis jégkorszak, az elfogadott álláspont szerint, a 19. század közepéig tartott, ami regionális eltérésekkel, például a Kárpátok magasabb vonulataiban, egészen a 20. század első negyedéig elhúzódott (Szegedi 2010: 37). A legfrissebb kutatás azonban arra is rámutatott, hogy az említett korszak jóval korábban, már a 13. század második felétől kezdetét vette. Gifford Miller és kutatócsoportja arra a megállapításra jutott, hogy a trópusok térségében négy olyan vulkánkitörés történt sorozatban az 1200-as évek második felében, ami 1275 és 1300 között – például a Baffin-szigeten – látványos eljegesedéshez vezetett (Miller et al. 2012). Az explóziókat követő hűvös nyarak egymás hatását felerősítve alig ötven év alatt alapvető változást okoztak az északi félgömb éghajlatában. Ez az első alkalom, hogy valakinek sikerült a kis jégkorszak konkrét kezdő időpontját egyértelműen azonosítania.

Számos elképzelés született arra nézve, hogy mivel magyarázható a kis jégkorszak kialakulása. E bonyolult rendszerek ismertetése ezúttal nem lehet feladat, azonban ezek közül megemlítem azt a rendkívül ötletes el-

gondolást, ami az éghajlatváltozást a pestissel hozta összefüggésbe. Thomas Bastiaan van Hoof hollandiai tavak üledékeinek pollenmintázatát vizsgálva megállapította, hogy 1240 és 1340 között a termesztett mezőgazdasági növények pollenaránya 25 százalékról 40 százalékra emelkedett, miközben az erdei fenyők, más fák és cserjék aránya fordítva, 40 százalékról 25 százalékra csökkent (Hoof 2004: 82). A szerző ezt azzal magyarázta, hogy ebben az időben Európa lakosságszáma, beleértve a németalföldi területeket is, addig soha nem látott méretet öltött. A megfelelő élelmiszerellátáshoz újabb földek művelés alá vonására volt szükség. Ehhez erdős, bokros területeket irtottak ki, égettek fel, amit az elemzett minták kellően igazoltak. Ekkor azonban, 1347-ben kitört a pestis Európában, s a lakosság 30–40 százalékkal visszaesett. A korábban művelés alá vont területeket a fák és a bokrok a 15. század közepéig visszahódították. Ezzel megnőtt a fotoszintézis során légkörbe bocsátott oxigén mennyisége, miközben a széndioxid jelentős része elnyelődött. Eme üvegházhatású gáz légköri koncentrációjának csökkenésével pedig kezdetét vette a lehűlés. Bár az eredmények s az összefüggések igen figyelemreméltók, ma már tudjuk, hogy a lehűlést nem válthatta ki a fekete halál. Az viszont elképzelhető, hogy közvetve felerősíthette a korábban kezdődött lehűlési folyamatot – mindez azonban további vizsgálatot igényel.

193

Az utóbbi néhány év kutatásai már lehetővé teszik, hogy ne csak svájci és német területekre vonatkozó klímadiagramok alapján (re)konstruáljuk az utóbbi ezer év Kárpát-medencei viszonyait, hanem helyi adatokból vonjunk le következtetéseket. Ehhez nemcsak írott források állnak rendelkezésre (Rácz 2001, Kiss 2009), hanem számos rétegzett természeti adatforrás – mint a faévgűrűk, a barlangi cseppkövek és a barlangi jegek – vizsgálata nyújt segítséget (Grynaeus 2009, Siklósy et al. 2009, Kern 2010). A cseppkövek és a jég szerkezete is koncentrikus gyűrűs struktúrát mutat. A forrás eme tulajdonságát felhasználva, a rétegszámlálás során megállapítható a minta kora, de az egyes rétegek részletes vizsgálata értékes információkat hordoz egy-egy réteg keletkezési évének időjárásáról. A cseppkövek stabil oxigénizotópos elemzése lehetővé teszi a klímarekonstrukciót. Magyarországról, többek között, a Bükk-hegységi Kis-kőháti-zsombolyból származó cseppkőmintákból áll rendelkezésre ilyen rekonstruált hosszú hőmérsékleti adatsor, ami jó megfelelést, párhuzamot mutat az alpi térségből rekonstruált paleo-hőmérsékleti klímadiagrammal (Siklósy et al. 2009, Leél-Őssy-Siklósy 2010).

Másik lehetséges adatforrás a barlangi jégüledék, amiben az őrzött éghajlati információ értelmezése még világviszonylatban is kifejezetten új eljárás. A Bihari-hegységbeli Porcika-hóakna aljzatán és a közelben található Eszkimó-jégbarlangban évszázadok során felhalmozódott jégtömegből vett minták alapján az elmúlt kétezer év klímája rekonstruálható (jóllehet a Kr. u. 500 és 960 közötti időszak adatsora hiányos). Ezek alapján elmondható, hogy a bihari térség téli középhőmérséklete 1250 és 1600 között viszonylag egyenletesen 1,2 Celsius-fokot süllyedt, majd a 17. században a csökkenés megállt, és állandósult az évezred leghidegebb időszaka. Az 18. század folyamán viszonylag gyors felmelegedés indult, alig száz év alatt 0,9 Celsius-fokot emelkedett a téli félév ötven éves középhőmérséklete. Ezt ismételt lehűlés követte a 19. században, amikor is a hőmérséklet 0,7 Celsius-fokkal csökkent a 20. század elejére (Kern 2010).

További lehetséges adatforrás az élő és a holt cirbolyafenyőkből vett évgyűrűminták. A Keleti-Kárpátok legmagasabb vulkáni hegységében, a Kelemen-havasokban gyűjtött anyagból a közelmúltban összeállt egy, minden eddigénél hosszabb kárpáti évgyűrű-kronológia (995–2005). Az adatok 1163-tól mutatnak nagyobb megbízhatóságot. A dendroklimatológiai vizsgálat során rekonstruálhatóvá vált a nyári félév, pontosabban a július–augusztusi középhőmérséklet alakulása. A nagyobb változások tekintetében 1250 és 1650 között jól kirajzolódik egy hosszan elnyúló hűvös nyarú időszak, amit rövidebb meleg szakaszok tagoltak (1440, 1490, 1550, 1580). A hideg periódust 1650 és 1750 között egy meleg nyarú időszak váltotta, amit ismét egy hideg, ám ezúttal rövidebb időszak követett a 19. század elejétől (Kern 2010).

Úttörő munkájával Kern Zoltán elsőként rekonstruálta a Kárpát-medencére és a Kárpátokra érvényes, utóbbi ezer év nyári és téli léghőmérséklet adatsorát. Bizonyította, hogy az említett táj éghajlatában 1250-től markáns változás állott be (vö. Miller et al. 2012), jóllehet a Kárpát-medencei kis jégkorszak kezdetét nem az előbbi időponttól, hanem 1370-től számította. A nemzetközileg elfogadott korszakolással (1300–1850)³ szem-

³ A kis jégkorszak általánosan elfogadott módon négy etapra bontható: (1) az 1300–1450 közötti lehűlési fázisra, (2) az 1450–1600 közötti enyhébb, de a középkori éghajlati optimumhoz képest lényegesen hűvösebb időszakra, (3) az 1600–1700 közötti években egy ismételt, ám ezúttal még erőteljesebb lehűlési periódusra és végül (4)

ben megállapította, hogy az említett időszak Kárpát-medencei viszonylatban 1370 és 1920 közé helyezhető. Ezt a nagyjából öt és fél évszázadot Kern három periódusra bontotta: (1) 1370–1700, egy döntően hűvös nyarú, fokozatosan hidegebbé váló telű időszakra; (2) 1700–1800, egy kevésbé hideg évszázadra; és (3) 1800–1920, egy rövidebb hideg periódusra. Végül megállapította, hogy a régióban a leghűvösebb nyarak 1810–1820 között, míg a legzordabb telek 1680–1700 között uralkodtak.

Napjainkban már nyilvánvaló, hogy a kis jégkorszak kontextusát nem lehet figyelmen kívül hagyni a hosszú időtartamok vizsgálata során felmerülő történeti, illetve történeti földrajzi kérdések kapcsán. Erre jó érzékkel mutatott rá már évtizedekkel korábban Fernand Braudel, amikor azt írta: „nem lehetünk biztosak abban, [...] hogy az éghajlat nem változó tényezője a történelemnek” (Braudel 1996 [1947]: 290).

Városfejlődési modell az éghajlatváltozás kontextusában

Egyik legutóbbi munkámban kísérletet tettem arra, hogy egy alföldi mezőváros évszázadokon átívelő fejlődéséről – a jelenleg rendelkezésünkre álló városfejlődési modellt (Bácskai 2002, Beluszky–Győri 2005) újragondolva, kiegészítve – korszerű képet rajzoljak az éghajlatváltozás látószögén keresztül (Szilágyi 2012b). Természetesen a mondott változás hosszú folyamatának a klíma pusztán az egyik meghatározó tényezője, ami kizárólag a földrajzi posszibilizmus keretében értelmezhető. Tehát mikroszinten a kontextualizálás csak gondos mérlegelés eredménye lehet, az egyes városok esetében, alább nem említett, más tényezők olykor jóval meghatározóbb formát is ölthettek. Előrebocsátom, a következő modell mindössze egy vázlat, aminek Kárpát-medencére történő kidolgozása összetett kutatást igényel, melynek végén akár az is megtörténhet, hogy részben vagy egészben falszifikálásra kerül.

Az európai kereskedelmi útvonalak súlypontja a 16. század folyamán a Földközi-tenger vidékéről lassan az atlanti partvidékre helyeződött át. A kis tömegű luxus áruk helyett a kereslet inkább a nagy mennyiségű tömegárúk iránt nőtt meg (Beluszky–Győri 2005). Így került a középpontba a ga-

egy nagyjából 1700-tól kezdődő, kisebb-nagyobb kilengésekkel jellemezhető, folyamatos felmelegedési szakaszra.

bona, a bor és a szarvasmarha. A németalföldi lakosság gabonaszükségletét főleg lengyel áruval fedezték. A lengyelországi belső területeken megtermelt gabonát a folyamokon szállították északra, a tengeri kikötőkbe, ahonnan hajókkal vitték tovább nyugatra. E gabonakonjunktúra a folyó menti lengyel városok gazdaságának prosperitását eredményezte (Davies 2006: 212–213). A lengyelrel szemben a Kárpát-medencei gabona a nyugat-európai piacokon versenyképtelennek bizonyult, hiszen amíg a lengyel folyók kedvezően északi irányba futottak, és ömlöttek tengerbe, addig a hazai, hajózható vízfolyások a domborzati viszonyokból eredően kivétel nélkül a medence belseje felé találtak lefutást. Mindez azt eredményezte, hogy a magyarországi terményeket kizárólag árral szemben, vontatva, esetleg szekereken lehetett közvetlenül nyugatra vinni, illetőleg a Dunán való úsztatás révén előbb a Fekete-, majd a Földközi-tengeren át, csak jókora kerülővel juthatott az áru az említett piacokra. A szállítási költség olyan mértékben megdrágította a magyar gabonát, hogy az nem versenyezhetett például az említett lengyelrel. Ennek ellenére, kisebb földrajzi távolságon belül ezzel ellenétes folyamatok is értelmezhetők. A 15–16. század fordulójára felduzzadt bécsi lakosság élelmezésében egyre nagyobb szerepet kaptak a kisalföldi városok. Az említett osztrák főváros és például Sopron között mindössze 70–80 kilométernyi távolság volt. Ez, a korabeli közlekedési, szállítási viszonyokat figyelembe véve, ebben a földrajzi környezetben, nem befolyásolta a gabonakereskedelmet kedvezőtlenül. Ellenkezőleg, motorja lett a soproni és más, Duna vagy Rába menti kisalföldi városok fejlődésének (Szűcs 1955, Győri 2005).

Más volt azonban a helyzet a szarvasmarhával és a borral. Jóllehet mindkét áru iránt hasonlóan megnőtt a kereslet Nyugat- mellett Közép-Európában is, csak hogy ezekre az árukra más szállítási feltételek és fogyasztási szokások érvényesültek. A 13–14. század fordulójától érzékelhető klímaváltozás okán, általában véve, hűvösebbé és csapadékosabbá vált az európai éghajlat. Egyfelől a csapadékosabb időjárás miatt az Alföld szárazságra hajlamos területein olyan legelők alakultak ki a 16. századra, amik kedvezően befolyásolták a nagyállattartó gazdálkodást. Másfelől a hőmérsékletsüllyedés több száz kilométerrel tolta délebbre a szőlő termesztőségének a legészakibb határát, ami a 16–17. században már a Kárpát-medence területén húzódott (Braudel 1996 [1947]: 244, Szegedi 2002: 40). Ettől a vonaltól északra lényegében ellehetetlenült a szőlészet és a borászat, így a Kárpát-medencei szőlőtermesztés rendkívül kedvező helyzetbe ke-

rült. A legutóbbi vizsgálatok igazolták, hogy a szőlőművelés és a borkereskedelem szinte minden magyarországi városban fellendült (Bácskai 2002: 61). A kontinensen a medencétől északra és nyugatra kialakuló növekvő kereslet bor- és szarvasmarha-konjunktúrát okozott, ami gazdasági prosperitást hozott az alföldi és az alföldperemi városok számára. Azok a kedvező fekvésű, jó forgalmi helyzetű városok, ahol vagy az egyik, vagy a másik – különösen, ha mindkét – húzóágazat jelen volt, látványos fejlődésnek indultak. Ezzel egy időben, főleg a Duna-folyosón, nyugatról olyan olcsó ipari késztermékek érkeztek Magyarországra, hogy a felvidéki és a dunántúli városokban működő céhek többsége azokkal nem kelhetett versenyre. Ezért a középkori városfejlődés egyik meghatározó eleme, a kézműipari húzóágazat az előbbi területeken, kivált a királyi Magyarország határszéli városaiban, hanyatlásba váltott, így korábbi szerepét már nem volt képes betölteni (Bácskai 2002: 59, 66). A gazdasági prosperitás és maga a fejlődés, a vidéki civitasokból az alföldi mezővárosokba helyeződött át a 16. és a 17. század folyamán. Többek között ezeknek az összetett folyamatoknak a következménye, hogy Debrecen, Szeged vagy Kecskemét városának népességkoncentrációja, illetve gazdasági prosperitása, nemcsak alföldi, hanem országos viszonylatban is messze kiemelkedő volt. Az alföldi mezővárosokkal kapcsolatban ezt a fellendülést és átalakulást nevezzük „alföldi útnak” (Beluszky 2011).

Összegezve, minden korábbinál élesebben megfogalmazható, hogy a Kárpát-medencei városfejlődés egyik kiemelkedően fontos eleme az éghajlatváltozás volt. Az átalakuló természetföldrajzi és geopolitikai környezethez, valamint az európai árukereslethez alkalmazkodó Kárpát-medencei gazdaság megteremtette azt a hátteret, ami lehetővé tette a civitasokkal szemben az alföldi mezővárosok fejlődését a török kor alatt, a 16–17. században.

Konklúzió

A magyar történeti földrajz jó néhány vonatkozásában avított kérdésekkel és vizsgálati módszerekkel dolgozik, ellenben megfigyelhetők – kivált a történeti éghajlatkutatás terén, most csak ezt emelem ki – olyan eredmények, amelyek korszerűek és nemzetközi színvonalúak. Ezek a kutatási irányvonalak jelenthetik a diszciplína egyik meghatározó húzóágazatát. Már ta-

pasztható, hogy a kis jégkorszak többé-kevésbé átesett a magyar történet-tudomány kanonizációs folyamatán. Ennek bizonyítéka, hogy a legutóbbi, újkorra vonatkozó szintézisek már e kontextust is felhasználják, igaz, még mindig csak leíró jelleggel, és nem komplex koherenciával.

Meglátásom szerint a magyar várostörténet-írás – ami a hazai társadalomtörténet meghatározó területe – lehet a történeti klímarekonstrukciós eredmények egyik legnagyobb felhasználója. Tudniillik küszöbön áll a kis jégkorszak városfejlődési modellbe történő beillesztése (is). A történeti földrajz hazai művelői pedig eldönthetik, hogy ebben a vonatkozásban a közvetítő szerepet vállalják csupán, és mindössze az építőköveket szállítják a várostörténet-írás új, korszerűsített városfejlődési modelljének kidolgozásához, vagy maguk állnak hozzá a feladat elvégzéséhez. Ez azonban közel sem lehet ilyen szélsőségesen letisztult értelmezés, hiszen a hazai történeti földrajzosok szűk csoportja vagy történésznek, vagy geográfusnak mondja inkább magát – ilyenformán a történeti földrajzhoz való tartozásuk pusztán másodvonalbeli réteg a tudói identitástudatukban. Mi ez, ha nem annak bizonyítéka, hogy a történeti földrajz élő (valóságos) interdiszciplína?

Irodalom

- Ágoston Gábor–Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. (Magyar századok.) Pannonica Kiadó, Budapest, 2000.
- Aubert Antal–Tóth József (2006): A turizmusföldrajz helye és lehetőségei a földrajztudományban. In: *Földrajz és turizmus. Tanulmánykötet dr. Hanusz Árpád 60. születésnapjának tiszteletére*. Szerk. Kókai Sándor. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, 2006 [2008], 25–36.
- Bácskai Vera–Nagy Lajos (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bácskai Vera (2002): *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bak Borbála (2006): Történeti földrajz. In: *A történelem segédtudományai*. (A történettudomány kézikönyve 1.) Szerk. Bertényi Iván, Osiris Kiadó, Budapest, 66–82.

- Barta János (2000): *A tizenennyolcadik század története*. (Magyar századok.) Pannonica Kiadó, Szekszárd.
- Beluszky Pál (1990): A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat, tényképekkel). *Tér és Társadalom* 4. 3–4. 13–56.
- Beluszky Pál (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. (Dialóg Campus Szakkönyvek, Dialóg Campus Tankönyvek.) Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Beluszky Pál (2008): Magyarország településállománya, településhálózata. In: *Magyarország történeti földrajza*. II. kötet. Szerk. Beluszky Pál. (Studia Geographica, Dialóg Campus Tankönyvek, Területi és települési kutatások 27.) Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 147–324.
- Beluszky Pál (2011): Alföldi táj – „alföldi út”. In: *Környezeti változások és az Alföld*. (Nagyalföld Alapítvány Kötetei 7.) Szerk. Rakonczai János. Békéscsaba, 355–362.
- Beluszky Pál–Frisnyák Sándor–Gál Zoltán–Győri Róbert–Hajdú Zoltán–Rácz Lajos–Szilágyi Zsolt (2008): Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok? (Kerekasztal-beszélgetés a történeti földrajzról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án.) *Korall* 31. 5–22.
- Beluszky Pál–Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. (Dialóg Campus Szakkönyvek.) Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005.
- Benda Gyula (2008): *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban*. *Keszthelyi társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest. (Sajtó alá rendezte és szerkesztette: Fenyves Katalin és Szijártó M. István.)
- Benda Judit (2011): A kereskedelem topográfiája. A kereskedők térhasználata a késő középkori Budán. *Korall* 45. 80–101.
- Braudel, Fernand (1996) [1947]: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Első kötet. Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó, Budapest.
- Chromý, Pavel–Kučera, Zdeněk–Jeleček, Leoš–Fialová, Dana eds. (2012): *Book of Abstracts. XV. International Conference of Historical Geographers* (6.–10. 8. 2012, Prague – Charles University in Prague, Faculty of Science, Department of Social Geography and Regional Development. The Institute of History, Academy of Sciences of the Czech Republic. Czech Geographical Society.) Charles University in Prague, Faculty of Science, Prague.
- Davies, Norman (2006): *Lengyelország története*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Dobány Zoltán (1995): *A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig.* (Történeti Földrajzi Tanulmányok 3.) Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza.
- Dobány Zoltán (2010a): *A Sajó-Bódva köze történeti földrajza (18–20. század).* (ANP Füzetek 9.) Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvalfő.
- Dobány Zoltán (2010b): *Történeti földrajzi tanulmányok a Hermád-völgy területéről (18–20. század).* (ANP Füzetek 10.) Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvalfő.
- Driver, Felix–Wynn, Graeme (2010): Historical geography in Kyoto. *Journal of Historical Geography* 36. 1. 105.
- Frisnyák Sándor (1985): *Történeti földrajz. A Szatmár–Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18–19. századi földrajza.* Szabolcs-Szatmár megyei Pedagógus Továbbképző Intézet, Nyíregyháza.
- Frisnyák Sándor (1990): *Magyarország történeti földrajza.* (Tanárképző főiskolai tankönyv.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Frisnyák Sándor (2009): *Magyarország kulturgeográfiai korszakai (895–1920).* Történeti földrajzi tanulmányok. (A tanulmányokat válogatta és sajtó alá rendezte: Gál András és Hanusz Árpád.) Kiadta a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs.
- Gál, Zoltán (2006): The Banking Functions of the Hungarian Urban Network in the Early 20th Century. (Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences Discussion Papers, No. 55) Centre for Regional Studies of HAS, Pécs.
- Grynaeus András (2009): Dendrokronológiai kutatások Magyarországon – a Magyar Dendrokronológiai Laboratórium tevékenysége. In: *Környezettörténet 1. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében.* Szerk. Kázmér Miklós. Hantken Kiadó, Budapest, 337–343. (Elektronikus hozzáférés: <http://web.nordtelekom.hu/cincer/anyagok/Kornyezettortenet2009.pdf>; Utolsó letöltés: 2013. június 19.)
- Gyáni Gábor (2010): *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Györffy György (1963): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Győri Róbert (2005): *A térszerkezet átalakulásának elemei a kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig).* Doktori értekezés. Kézirat. (Téma-

- vezető: Beluszky Pál és Nemes-Nagy József.) ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Földrajz–Meteorológia Program, Budapest.
- Harrison, Stephan–Massey, Doreen–Richards, Keith–Magilligan, Francis J.–Thrift, Nigel–Bender, Barbara (2004): Thinking across the divide: perspectives on the conversations between physical and human geography. *Area* 36. 4. 435–442.
- Harrison, Stephan–Massey, Doreen–Richards, Keith (2008): Conversations across the divide. *Geoforum* 39. 549–551.
- Hoof, Thomas Bastiaan van (2004): *Coupling between atmospheric CO2 and temperature during the onset of the Little Ice Age*. Proefschrift Universiteit Utrecht, Utrecht. (Elektronikusan elérhető: <http://igitur-archive.library.uu.nl/dissertations/2004-1214-121238/index.htm>)
- Holdsworth, Deryck W. (2003): Historical Geography: New Ways of Imaging and Seeing the Past. *Progress in Human Geography* 27. 4. 486–493.
- Holt-Jensen, Arild (2009): *Geography. History and Concepts: a Student's guide*. Sage, London. (Fourth edition.)
- Jankó Ferenc (2008): Falu a városban: a külvárosok helye a soproni történelmi városrész településmorfológia képében. *Korall* 31. 23–44.
- Katus László (2010): *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Egyetemi tankönyv. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs. Második, javított kiadás.
- Kern Zoltán (2010): *Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgyűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján*. Doktori értekezés. Kézirat. (Témavezető: Gábris Gyula és Kázmér Miklós.) ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola. Földrajz–Meteorológia Program. Budapest. (Elektronikusan elérhető: http://teo.elte.hu/minosites/ertekezes2010/kern_z.pdf) (Letöltve: 2013. június 9.)
- Kiss, Andrea (1996): Some Weather Events from the 14th Century. *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 30. 61–69. (Elektronikus hozzáférés: <http://www.geo.u-szeged.hu/~kissandi/studies/Acta-Clim1996-061-069.pdf>; Utolsó letöltés: 2013. június 18.)
- Kiss, Andrea (2009): Historical Climatology in Hungary: Role of Documentary Evidence in the Study of Past Climates and Hydrometeorological Extremes. *Időjárás* 113. 4. 315–339.
- Kiss Andrea (2011): Árvizek és magas vízszintek a 13–15. századi Magyarországon az egykorú írott források tükrében. In: *Környezettörténet 2. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források*

- tükrében. Szerk. Kázmér Miklós. Hantken Kiadó, Budapest, 43–55. (Elektronikus hozzáférés: http://www.geo.u-szeged.hu/~kissandi/studies/03_KissA_Arvizek.pdf; Utolsó letöltés: 2013. június 19.)
- Kövér György (2011): *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kristó Gyula (1986): Történeti földrajz. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Kállay István. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 296–306.
- Leél-Óssy Szabolcs–Siklósy Zoltán (2010): Cseppkőbe zárt évezredek. Készül a barlangi klímanaptár. *A Földgömb* (Új sorozat) 12. 3. 58–67.
- Majorossy Judit (2011): A foglalkozás topográfiája. A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban. *Korall* 45. 102–135.
- Mendöl Tibor (1932): *Táj és ember*. Az emberföldrajz áttekintése. (Kincsestár 46.) Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Mészáros Rezső (2006): A társadalomföldrajz és a regionális tudomány Magyarországon. *Magyar Tudomány* 166. 1. 21–28.
- Miller, Gifford H.–Geirsdóttir, Áslaug–Zhong, Yafang–Larsen, Darren J.–Otto-Bliesner, Bette L.–Holland, Marika M.–Bailey, David A.–Refsnider, Kurt A.–Lehman, Acott J.–Southon, John R.–Anderson, Chance–Björnsson, Helgi–Thordarson, Thorvaldur (2012): Abrupt Onset of the Little Ice Age Triggered by Volcanism and Sustained by Sea-ice/ocean Feedbacks. *Geophysical Research Letters* 39. 1. 1–5. (elektronikus kiadás: doi:10.1029/2011gl050168).
- Nagy Miklós Mihály (2007): Akciórádiusz és magyar táj. *Aetas* 22. 4. 97–115.
- Novák Veronika (2011): Az erőszak topográfiája. Hétköznapi térhasználat a 15–16. századi párizsi bűnesetekben. *Korall* 45. 59–79.
- Pinke Zsolt (2010): Adatok az Árpád-kori Hortobágy-Sárrét természetföldrajzához I. *Helynévtörténeti tanulmányok* 5. 201–207.
- R. Várkonyi Ágnes (2011): Mikes és a kis jégkorszak. In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. I. kötet. Szerk. Imre Mihály–Oláh Szabolcs–Fazakas Gergely Tamás–Szárász Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 272–280.
- Rác, Lajos (1999): *Climate History of Hungary Since 16th Century: Past, Present and Future*. (Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences Discussion Papers, No. 28) Centre for Regional Studies of HAS, Pécs.

- (Elektronikusan elérhető:
<http://discussionpapers.rkk.hu/index.php/DP/article/view/2152/4000>; Letöltve: 2013. június 18.)
- Rácz Lajos (2001): *Magyarország éghajlanttörténete az újkor idején*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Rácz Lajos (2008): *Magyarország környezettörténete az újkorig*. (Természettörténelem 1.) MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Siklósy, Zoltán–Demény, Attila–Szenthe, István–Leél-Őssy, Szabolcs–Pilet, Sebastian–Lin, Yin–Shen, Chuan–Chou (2009): Reconstruction of Climate Variation for the Last Millennium in the Bükk Mountains, Northeast Hungary, from a Stalagmite Record. *Időjárás* 113. 4. 245–263.
- Szegedi Sándor (2002): *A környezet és a társadalom kölcsönhatása a Kárpát-medencében a honfoglalástól a XX. századig*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Szegedi Sándor (2010): Félézer év fagyoskodás. A kisjégkorszak jelleme. *A Földgömb* (Új sorozat) 12. 3. 26–37.
- Szekfű Gyula (1939) [1928–1934]: A magyar táj színváltozása. In: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 3. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 393–401. Hatodik, változatlan kiadás.
- Szilágyi Zsolt (2009): Sárrét posztmodern perspektívában. A táj történeti földrajza: az egységesülés és a szétagolódás formái. *Tér és Társadalom* 23. 2. 113–133.
- Szilágyi Zsolt (2011): Város–tanya-kapcsolat a Horthy-kori Kecskeméten. *Tér és Társadalom* 25. 2. 29–47.
- Szilágyi Zsolt (2012a): A társadalmi tér használata a kecskeméti multifunkcionális elit gyakorlata szerint, 1920–1940. *Tér és Társadalom* 26. 3. 3–29.
- Szilágyi Zsolt (2012b): *Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében*. (Kecskeméti Örökség Könyvek 2.) Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány, Kecskemét.
- Szűcs Jenő (1955): *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Művelt Nép Kiadó, Budapest.
- Teperics Károly (2011): Korszerű társadalom-földrajzi ismeretek a földrajzoktatásban. *Földrajzi Közlemények* 135. 2. 147–155.
- Timár Lajos (2003): Történeti földrajz és társadalomtörténet. In: *Bevezetés a társadalom történetébe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Osiris Kiadó, Budapest, 341–370.

- Tóth József (2001): Gondolatok a földrajztudomány legfontosabb kérdéseiről. In: *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. Szerk. Dormány Gábor–Kovács Ferenc–Péti Márton–Rakonczai János. Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged, 1–7. Elektronikus hozzáférés: <http://geography.hu/mfk2001/> (Utolsó letöltés: 2013. május 29.)
- Tóth József (2010): A geográfia alapkérdései. In: *Világföldrajz*. (Akadémiai Kézikönyvek.) Főszerk. Tóth József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 54–62.
- Transformation Processes of Cultural Landscapes. Abstracts*. 13th International Conference of Historical Geographers (20th August 2006–24th August 2006). The University of Hamburg and the Geographical Society in Hamburg of 1873. Hamburg, 2006. Elektronikus hozzáférés: http://www.geowiss.uni-hamburg.de/i-geogr/ichg/Abstracts_ICHG_2006.pdf (Utolsó letöltés: 2013. május 30.)